

ՈՒՇԱԹԱՓԻԶ ԲՈՅՍԵՐ

Անտոնիոս՝ Հոռմայեցի զօրավարն, Պարթևներու դէմ անյաշող արշաւանքէն յետոյ, նհանջելով դէպ ի Հայաստան, բանակն սովի կը բռնուի. յետ սպառելու պաշարին, զօրքը կը սփռի դաշտեր և ձորեր՝ ուտելի խոտեղէն փնտռելու, հանգիպածն անխորի կուտեն. սակայն տաւրորինակ դէպք մը կը պատահի զօրաց, իբրև հետեանք թունաւոր բոյսի մը, զոր Պլուտարքոս այսպէս կը պատմէ. (Պլ. էջ 173-174):

Գրմուկ.

«Ապա սկսաւ սո՞՞քն ճարակել ի զօրուն. և կռուով մարտիւ գտանէին նոցա ցորեան սակաւ. և պակասեր ևս նոցա աղօրթք, զի և շատ ի նոցանէն թողեալ էր գկնի. քանզի և գրաստք բեռնակիրք՝ կէսք սատակեալ էին, և կէսք բեռնաբարձք էին խօթից և վիրաւորաց: Եւ պատմեն՝ վաճառել կապին մի ատտիկեցի ցորենոյ՝ յիսուն դրամակշռոց. և նկանք զարիղէնք վաճառէին հաւասարակշիռ արծաթոյ: Ապա բանջարաց և արմատոց զհետ կրթեալ նոցա, սակաւս գտաւ նէին ի սովորական ուտելեացն: Ուստի և կարի նեղ հասեալ նոցա խոտաբուստ լինել յանուտեւ լեացն, խոտ մի սկսան ճարակել մահաբեր առ ի տաթթափ կրիցն: Քանզի որ միանգամ ուտէր ի նմանէն, յիշէր այնուհետև և ոչինչ, և ճանաչէր և ոչինչ, և զօրծ նորա միակ այն էր՝ չարժեւ և թաւալել զամենայն քար, զոր միանգամ

և գտանէր. իբրու որ զօրծ միայն այն իցէ ամենայն փութոյ արժանի: Եւ ապա անդ էր տե՛ն սանել առհասարակ զդաշտն լցեալ մարդկամբ կորաքամակք ի յերկիր, պարապեալք ճգնէին ի պեղել հանել քարին և փոխադրել այլուր: Իսկ ի վերջէ ժայթքեալ նոցա մաղձ, և այնպէս մեռանէին. քանզի և միակ զեղթափ ախտին պաւասէր առ նոսա գինի »:

Մենք չգիտենք թէ Ատրպատականի դաշտերու կամ լեռներու վրայի բանջարն ինչ էր, որով ուշաթափեր են և մեռեր Անտոնիոսի զօրքերն. այլ գիտենք և կը ճանաչենք մեր Հիւրակայ դաշտին բերած երեք տեսակ բոյսերն, որոց երկուքն բանջարեւորինաց ցեղին կրնան վերաբերիլ, իսկ երրորդն ոչ: Այդ երեք տեսակն անտարակոյս Հայաստանի ամեն կողմեր կը գտնուին, ուստի իբրև Հիւրակայ յատուկ բան չեն: Ապայն երեքի անուններն ալ ունին առանձին որոշ նշանակութիւն, որ ցոյց կուտան ուշաթափ բնելու յատկութիւնն: Այս մտքով կամենանք բացատրութիւն մը տալ, վերաբերելով Հոռմայեցոց զօրքին կերած բանջարեղինաց և անոնց յառաջ բերած հետեանքներուն:

Հետեւեալ երեք տունկերն են, զոր ընթերցողաց ուշադրութեան կը ներկայացնենք, ա. Գրմուկ, բ. Խրիլետուկ, գ. Աղլըբանք: Այս երեք բոյսերս ալ կը գտնուին Հ. Ալիշանի հրատարակած բազմակրկիտ Հայ Բուսական մատենին մէջ: Բայց մեզ թուեցաւ — դատելով անուններէն — իրեն հաղորդուած նկարագրութիւններն մասամբ անհիշող են և թերեւս սխալ իսկ. և բժշկական յատկութեանց մասին ոչ մի քաջատրութիւն: Ատոր համար կարեւոր կը համարինք նախ մէջ բերել Հայ Բուսականի բնագիրն, ու անոր վրայ ընել մեր ուղղումներն և խորհրդածութիւնները:

Հայ Բուսական. — 477 Գրմուկ. «Մեծ բանջարեղէն մի է թիփաճ, բարակ և մազոտ, խիտ առ խիտ փունջ փունջ բաժակաճ կամ հոլակ. նոցաճն մանր հոտաւետ ծաղկերն ունի. արմատն այլ կոճղէզ է կոնաճն, թէ հում կ'ուտուի և թէ խաշած աղլրով: Յիշուի ի Մուշ, ի Հերթակ — Երեւի թէ անունն Գրմ բուսոյ նուագականն է »:

Մշու մէջ յիշուածն, թերեւ տարբեր տեսակ մ'է, վասն զի ի Հերթակ եղածն՝ միշտակ թիփաճն ոչ մազոտ բոյս մ'է, փունջ փունջ սպիտակոտ մանր ծաղիկներ կան ցողուններուն ծայրը, բայց հոտաւետ աստելու չ'արժեր, աւելի շուրճանք

և անախորժ է հոտը, և թէ մուծ — կարմիր պուտրոն ունի ցողունի վրայ:

Արմատն կոճղէզ չէ, այլ պարզ երկայնաձև է: Երկու եզած տեսակի, իբր սննդարար բանջար ոչ հում կ'ուտուրի և ոչ խաշած աղջրով: Մատղաշ ժամանակ զարնան գլուխ, հագիւ բերքն, փոխի համար որձան միայն հում կուտան, աւելի տաք, զի շատը քնասակար կը համարուի, թմրեցուցիչ և զլուռ ցաւ պատճառող: Գմուկը հոմանիս կը թուի քնարերի իբր փնուկ:

Երկրորդը խրխնտուկ:

Հայ Բուսակ. — 1122 Խոսկում. Խոստում. Խոսքիմ կը զրկէ. — 1163 Խրխնտուկ. — Տես Խոստում: «կարօսի նման ուտելի բանջարեղէն մ'է, ըստ Խոստուրեցոց. կարնեցիք Խրխնտուկ կոչեն:

Երկրակցիք ևս կարնեցոց պէս խրխնտուկ կ'ըսեն բանջարի մը, որ հոմացեղ է Գմուկի, բայց կը տարբերի գունով և համով, աւելի մեծ աւելի ծանր հոտով և ծիւրն աւելի սպիտակոտ և դաւար, համեմարաբար ուտելու նուազ անործելի է թերեւս քան զգմուկն: Արտաքինով փոքր ի շատէ կը նմանի կարօսի, ցողուններու վրայ աղուա՝ մագի բնած ժամանակ՝ հագիւ համտես ընողներ գտնուին, միշտ աւելի պատանիք և տաք: Խրխնտուկն, ի՞նչ նշանակութիւն ունի անյայտ է մզ, այլ հետեւեցներէն դատելով կարելի պիտի ըլլար ծայնական մեկնութեամբ ստել Խարխնդուկ. եթէ ծայնաւորներն սղուին, ինչպէս սովորութիւն է բնակչաց Հայաստանի, կուենանք Խրխնտուկ. խենթ կամ մոլի խոտ: Արդարեւ թմրեցուցիչ է և ծանրացուցիչ զլիսոյ, անոր համար կարծիք է գիւղացոյ մէջ թէ Խրխնտուկն յիշողութիւն կը պակսեցնէ. թունաւորուելու չափ ուտողի պէմ հանդիպած: Ասոր արմատն կը խաշեն կանաք զլուխին կը լուսանան մագթափութեան դէմ և երկարացելու համար և միանա՝ գամայն ունի թափելու դեղ է:

Երրորդն է Աղշաք կամ Աղուաշ-Բանկ:

Հայ Բուսակն. — 59 Աղուաշանկ կամ սղուշքանք. «միանք նոյն համարին զսա և զհամք, և ոմանք տարբեր: Դանօթ է բոյս Լ. Hyoscyamus անուամբ. ֆ. Jusquiam. պարսկերէն Պէնկ կ'ըսուի և անկէ արաբացեալ Պէնէ, ինչպէս գրուի Ամիրտ. բառաբոց մէջ: Պարսիկն Պանե ստէ, որ է Ալլիքիթանկն հայերէն բառով. և ինքն երեք ցեղ է. սնկտակ է, սն է և կարմիր է. լանս այն է՝ որ սպիտակ լինի — Դարձեալ իբրեւ տարբեր բոյս՝ զրէ. «Պանէ, ինքն խոտ է,

և հունտն ի պտկներու մէջն է. երկու ազգ է, սպիտակ և սև, աղէկն սպիտակ հունտն է: Ազգայինք և երրորդացի ճանապարհորդք յիշեն այս բոյսն Կարնի, Թորթումի, Երեւակայ, Բասենոյ, Լոռուայ, Երևանայ և այլ կողմեր:

Ինչպէս կ'երեւի Պարսկերէն ինկն բառի վրայ հայը աւելցուցեր է Աղուաշ, միտ դնելով Բէնկն ազգեցութեանը զոր կ'ընէ ուտողներու վրայ: Իմ ճանաչածն է սպիտակ տեսակն, որոյ սերմն պտկաձև պարկի մէջ կը գտնուի. պարկի բերանն ճառագայթաձև կը բացուի և կտր կոճակով որը զոցուած, որը հանելով մէջն լիքն է սպիտակ կտր մանր քաղցրոտ սերմով, որ «փիւլ» կ'ըսուի. զայն ուտողներն ստուգիւ կը թունաւորուին ուշաթափութեամբ և մահաբեր համարուած է:

Երբ Երկու կը գտնուի այսպիսի դէպք մը պատահեալ ինծի: Չուարճանք զիւրում, հինգ կամ վեց տարեկան մի երեխայ բերին մօտս, որպէս զի աղօթեմ, կը համարէին թէ մոլեգններ է: Տղան ուրախ գուրալ, ինքն իրեն կը ծիծաղէր, ծափ կը զարնէր, աչքերը չորս բոլոր կը դարձնէր իբր թէ բան մը կը տեսնար կը փնտռէր. չղազրգիւր դրուեցան մը մէջ էր: Ցաւի բնաւ նշան մը չէր տար. բան մը հարցնելիս՝ տիք աչքերով կը նայէր ու կը ծիծաղէր և ծափ կը զարնէր, ատանց բառ մը արտաբերելու և մէկու մը վրայ ուշ դարձնելու: Դնողը և բաւրեպայտներն չարոց բան է կ'ըսէին: Հետագը. քուեցայ այս երևոյթի բնական պատճառ մը գտնաւու: Հախ՝ չհաւատացի չարոց բան լինել. երկրորդ ենթադրեցի թէ որդի հետեւեց կրնայ լինել, ան ալ չէր. վասն զի բազմութեան միջին մէկ ըսաւ թէ անոր հետ ուրիշ երկու տղաք ալ նոյն բանն ունեցեր են աւելի թեթեւ. իմացայ որ ասոնք կ'երբեր են աղաշաքանք. երկուքը սակաւ, իսկ ինծի բերածներն աւելի, որով խելքը թաւա՝ ցածի պէս եղեր էր: Գեղթափ միջոցներէն դուրս, զտղան յետոյ լաւ մը պաղ ջրով լուացեր և դրել էին անկողին, մինչև առաւօտ խոր քուն էր քաշել յետոյ՝ երկրորդ օրը բուրդովին առողջ ելիր էր անկողնէն:

Աղուաշանկն Հայ մանուկի վրայ՝ այսպիսի գուարճալի ազդեցութիւն ունեցած է:

Հռոմայեցի գիտնորներու երևոյթն տարբերակ է, ինչպէս նաև բժշկութեան կերպն ալ: Բայց հաւատարէն հոտայեցող կարածն ալ Աղշաքանկն եղած է. որովհետև հայ տղայի համար ալ բոյն որ գետիններ կը փորէ եղեր. Ե՛հ, Հայն ջրով լուացուելով կ'ազատի, իսկ Հռոմայեցիին գինի խմելով կը փրկուի: Աւելին ստել բժշկաներուն հեղինակութեան կը վերաբերի:

